

DOI: <http://dx.doi.org/10.30512/kq.2021.16911.3133>

امتیازات و آسیب‌های تفسیر علمی از دیدگاه آیت الله معرفت*

ماجده امانی^۱

حیدرعلی رستمی^۲

حسین شریف عسگری^۳

چکیده

آیت‌الله معرفت به عنوان یکی از صاحب‌نظران در تفسیر علمی مطرح است. دیدگاه‌های ایشان در زمینه تفسیر علمی در آثارشان پراکنده و آشنایی با دیدگاه‌های ایشان مشکل و زمانبر است؛ از این رو، در این پژوهش سعی شده تا با بررسی آثار این مفسر، دیدگاه‌های ایشان در زمینه امتیازها و آسیب‌های تفسیر علمی استخراج گردد. در این نوشتار گردآوری داده‌ها، با روش توصیفی-پیمایشی و تحلیل داده‌ها با روش AHP (روش تحلیل سلسله مراتبی) صورت پذیرفته است. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که مؤلفه ترغیب مسلمانان به علم‌آموزی و حفظ استقلال جوامع مسلمان دارای بیشترین اهمیت در امتیازات تفسیر علمی از دیدگاه استاد معرفت هستند. هم‌چنین مؤلفه علم‌زدگی و نداشتن تخصص کافی دارای بیشترین اهمیت در معیارهای آسیب‌شناسی می‌باشند. به نظر می‌رسد که مواردی از امتیازها همچون کمک به فهم روشمند آیات جزو امتیازات مشترک انواع تفاسیر قرآن-است و مواردی نیز به‌طور مستقیم با تفسیر علمی در ارتباط است، مانند ترغیب مسلمانان به علم‌آموزی و حفظ استقلال جوامع مسلمان؛ زیرا ترغیب به علم‌آموزی (علم به مفهوم علوم تجربی) با توجه به نیازهای روز دنیا در پیشرفت تکنولوژیکی جوامع اسلامی تاثیرگذار است و این پیشرفت در نهایت سبب استقلال جوامع اسلامی خواهد شد.

واژگان کلیدی: قرآن، تفسیر علمی، استاد معرفت، امتیاز، آسیب، اعجاز علمی، علوم تجربی.

* تاریخ ارسال: ۱۴۰۰/۰۴/۰۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۰۸ (مقاله پژوهشی)

۱. دانشجوی دکتری دانشکده اصول الدین (نویسنده مسئول) / amani1445@yahoo.com

۲. استادیار دانشکده اصول الدین / rostami@yahoo.com

۳. استاد دانشکده اصول الدین / sharif@yahoo.com

۱- مقدمه

پیشرفت‌های خیره‌کننده علوم و فنون در قرون اخیر و موفقیت‌های پی‌درپی بشر در حل مجهولات و کشف افق‌های جدید علمی، منجر به تسلط هرچه بیشتر انسان بر جهان شده و تغییرات مشهودی را در چهره زندگی فردی و اجتماعی ایجاد کرده است. تفسیر علمی نیز یکی از جلوه‌های مشهود این رویکرد در علم تفسیر محسوب می‌گردد. این نوع از تفسیر در طول تاریخ موافقان و مخالفانی داشته است و در این میان، برخی راه افراط و تفریط را در پیش گرفته تا آن‌جا که در تطبیق آیات شریفه با این علوم دچار تکلف شدند. در مقابل، بعضی دیگر به شدت با آن به مخالفت برخاسته و آن را چیزی جز تحمیل نظریات منززل علمی بر مفاهیم قرآن ندانستند. اما نگاه منطقی به تفسیر علمی ایجاب می‌کند که بگوییم این تفسیر در کنار سایر تفاسیر دارای امتیازات خاص خود است و در ضمن آسیب‌هایی هم ممکن است داشته باشد.

در تفاسیر مختلفی از شیعه و اهل سنت به صورت گسترده یا موردی به تفسیر علمی پرداخته شده است. مهم‌ترین این تفاسیر عبارتند از «الاسرار النورانیة» اسکندرانی، «جواهر القرآن» طنطاوی، «طبایع الاستبداد» کواکبی، «تفسیر القرآن من الهدی و الفرقان» سیداحمد خان هندی، «تفسیر المنار» رشید رضا، «تفسیر نمونه» آیه الله ناصر مکارم شیرازی، «پرتوی از قرآن» آیه الله محمود طالقانی. آثاری نیز به صورت مستقل در مورد مبانی و مصادیق تفسیر علمی نگاشته شده است که از جمله می‌توان به «قرآن و علوم طبیعت» گلشنی، «تفسیر علمی» رفیعی، «درآمدی بر تفسیر علمی قرآن» رضایی اصفهانی، مقاله «مبانی اختصاصی تفسیر علمی قرآن کریم» از نفیسی اشاره کرد. تعدادی از مقالات نیز به نقد و بررسی عملکرد مفسران در تفسیر علمی پرداخته‌اند از جمله «تفسیر علمی قرآن از دیدگاه مفسران شیعه» (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۸)، «آسیب‌شناسی تفسیر علمی با محوریت تفسیر پرتوی از قرآن» (نوبری و رضایی اصفهانی، ۱۳۹۰)، «بازشناسی تاریخی مکاتب غزالی، طبرسی، طنطاوی در حوزه تفسیر علمی قرآن» (دیاری بیدگلی و موسوی کرمانی، ۱۳۹۰).

از بین معاصران یکی از چهره‌های شاخصی که به بحث تفسیر علمی اقبال نشان داده، آیه الله محمدهادی معرفت است. ایشان در آثار متعدد خود از جمله جلد ششم «التمهید»، به صورت مفصل اعجاز علمی قرآن را مطرح نموده و با ارائه نمونه‌هایی به نقد برخی تفاسیر علمی پرداخته است. با وجود این‌که دو مقاله «نقد رویکرد نصر حامد ابوزید در تفسیر علمی، بر اساس دیدگاه آیه الله معرفت» (علوی مهر و جبرئیلی جلودار، ۱۳۹۸) و «بررسی دیدگاه آیه الله معرفت در مورد تفسیر علمی» (بهجت‌پور و قمرزاده، ۱۳۹۶) به بیان دیدگاه‌های استاد معرفت پرداخته‌اند، اما زوایایی از بحث امتیازات و آسیب‌های روش علمی از نظر این استاد را تبیین ننموده‌اند. از این‌رو در این اثر سعی گردید، پس از استخراج تمامی نظرات آیه الله معرفت در حوزه تفسیر علمی، به کمک روش تحلیل سلسله مراتبی (AHP) تحلیل داده‌ها صورت گیرد.

پژوهش حاضر به لحاظ هدف کاربردی و بر اساس ماهیت داده‌ها در گروه تحقیقات کیفی - کمی قرار می‌گیرد. هم‌چنین، بر اساس ماهیت و روش گردآوری داده‌ها، توصیفی-پیمایشی است. جامعه مورد مطالعه در این پژوهش خبرگان مطلع از تفسیر استاد معرفت بوده‌اند. هم‌چنین، برای گردآوری داده‌ها از دو روش اسنادی و

میدانی استفاده شده است. در مرحله نخست (بخش کیفی) به منظور دستیابی به امتیازات و آثار تفسیر علمی از دیدگاه استاد معرفت و آسیب‌شناسی این نوع تفسیر از مقالات و پژوهش‌های قبلی استفاده شد. با توجه به اینکه تفسیر تنها به مقالات و کتاب‌ها محدود نیست، و نظرات و عقاید شخصی خبرگان نیز در آن تأثیر دارد، در بخش دوم (بخش کمی) مؤلفه‌ها شناسایی شده و پرسشنامه مقایسات زوجی برای آن نیز در نظر گرفته شده‌اند و نهایتاً، برای تجزیه و تحلیل نظرات خبرگان، از روش تحلیل سلسله مراتبی (AHP) استفاده شد. رویکرد تحلیل سلسله مراتبی، یکی از معروف‌ترین فنون تصمیم‌گیری چند منظوره است که اولین بار توسط توماس آل ساعتی عراقی الاصل در دهه ۱۹۷۰ ابداع گردید. این مدل که یکی از مهم‌ترین تکنیک‌های تصمیم‌گیری چند معیاره است، برای تصمیم‌گیری در مسائل بسیار پیچیده مورد استفاده قرار می‌گیرد. جامعه آماری پژوهش فوق، خبرگان مطلع از تفسیر استاد معرفت بودند که شامل اساتید دانشگاهی، علما و افراد حوزوی می‌شود. با توجه به روش نمونه‌گیری در دسترس تعداد ۳۰ نفر از این خبرگان به عنوان نمونه پژوهش انتخاب شدند.

۲- مفهوم شناسایی

«علمی»: منظور از «علم» در «تفسیر علمی»، علم تجربی است که با شیوه آزمون و خطا، درستی و نادرستی قوانین حاکم بر جهان هستی را بررسی می‌کند که در زبان انگلیسی آن را «science» می‌نامند و در توضیح آن آورده‌اند که فعالیتی نظری و عملی است که مشتمل بر مطالعه نظام‌مند ساختار و رفتار جهان مادی از طریق مشاهده و تجربه است (ص ۲۲، ج ۹، ۲۰۱۵، Oxford English Dictionary Online).

«آیات علمی»: با توجه به آنچه در تعریف «علمی» گفته شد؛ آیاتی به عنوان آیات علمی شناخته می‌شود که گزاره و سخنی به اشاره یا تصریح، درباره مسائل مطرح در علوم تجربی را که قابل تجربه و آزمایش باشد، مطرح می‌کنند (رستمی، ۱۳۹۷، ص ۲۲).

«تفسیر علمی»: تفسیر علمی بهره‌گیری از یافته‌های علوم تجربی در تبیین آیات علمی و یا استنباط دستاوردها و به دست آوردن پیام‌های قرآنی است که مربوط به حوزه علوم تجربی و قابل تجربه باشد. به عبارت دیگر، تفسیر علمی، تفسیری است که روش و یا گرایش آن علمی باشد، یعنی دستمایه و یا دستاوردهای آن مربوط به حوزه علوم تجربی باشد (همان، ص ۲۳).

۳- امتیازات تفسیر علمی

وجود آیات متعدد در قرآن که در آن‌ها به شگفتی‌های جهان آفرینش اشاره شده، قائلان به تفسیر علمی و شماری از دانشمندان علوم تجربی را بر آن داشته تا با استفاده از تخصص‌های مختلف نظیر: پزشکی، نجوم و کیهان‌شناسی، زیست‌شناسی و ... آیات علمی را تبیین نمایند. تفسیر علمی با اجتناب از افراط‌گری و پرهیز از خروج از معیار و ملاک‌های تفسیری توانسته به موفقیت چشمگیری دست یابد. بدیهی است که تفسیر علمی نیز

مانند هر روش و یا گرایش تفسیری دیگر دارای امتیازات خاص خود است که در ادامه به مواردی از مهم‌ترین امتیازات و آثار این نوع از تفسیر قرآن کریم با تکیه بر دیدگاه استاد معرفت اشاره می‌کنیم.

۳-۱- فهم بهتر آیات علمی

آیت‌الله معرفت تأکید دارند که گسترش علم یکی از عوامل تأثیرگذار بر فهم دین به خصوص قرآن کریم به شمار می‌رود، به گونه‌ای که هرچه بشریت به دستاوردهای علمی بیشتری دست یابد، بیشتر و بهتر قادر خواهد بود تا حقایق و واقعیات جهان آفرینش و مفاهیم و حیانی را درک کند. ایشان با اشاره به این‌که یکی از منابع تفسیری، علوم و معارف بشری است که مرور زمان قطعیت آن‌ها را ثابت نموده، معتقد است این بخش از علوم تا حدودی می‌تواند مشکل‌گشای قسمت‌هایی از قرآن مجید باشد؛ چراکه این گونه از علوم و معارف بشری، پیرامون شناخت هستی و اسرار آفرینش وضع و تدوین شده و در همان زمینه‌هایی است که آیات علمی قرآن به آن اشاره دارد؛ در نتیجه کشف مفاهیم دقیق این آیات، بیشتر به آگاهی‌های علمی ثابت‌شده بستگی دارد (معرفت، ۱۳۷۳، ص ۲۵-۲۷).

برای مثال در آیه ذیل شخص گمراه به کسی تشبیه شده که در حال صعود به لایه‌های بالای جو است و در اثر این ارتفاع دچار فشار و سختی بر سینه خود می‌گردد: ﴿فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ﴾ (انعام: ۱۲۵/۶)؛ «پس کسی را که خدا بخواهد هدایت کند، سینه‌اش را برای اسلام می‌گشاید و کسی را که بخواهد گمراه نماید، سینه‌اش را چنان تنگ می‌کند که گویی به زحمت در آسمان بالا می‌رود». مفسران متقدم این‌گونه مطرح کرده‌اند که آیه درصدد بیان سختی صعود به ارتفاعات است یا اینکه آیه را بر مجاز حمل کرده‌اند (ر.ک: طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۶، ص ۲۵۹). اما استاد معرفت راه حل فهم این آیه را رجوع به علم دانسته است. امروزه این مطلب به روشنی آشکار گشته که فشار هوا در لایه‌های بالایی جو با فشار خون داخل بدن تناسب ندارد که در نتیجه، موجب دشواری تنفس در این ارتفاعات می‌گردد. قرآن کریم در هزار و چهارصد سال قبل از این واقیعت خبر می‌دهد که تنفس در لایه‌های فوقانی جو زمین با دشواری و تنگی همراه است؛ حقیقتی که جز با اکتشافات علمی روز قابل فهم نیست (ر.ک: معرفت، ۱۴۲۹، ج ۶، صص ۱۱۵-۱۲۰).

هم‌چنین استاد معرفت، فهم آیات مربوط به مراحل خلقت انسان را نیز نیازمند مراجعه به علوم تجربی می‌داند. از این‌رو، به بررسی مستقل مباحثی چون «مراحل رشد جنین از دیدگاه قرآن»، «بیماری‌های وراثتی از دیدگاه قرآن» پرداخته است (ر.ک: همان، صص ۶۲-۱۰۶).

استاد معرفت معتقد به عصری بودن تفسیر است، به این معنا که با گسترش و پیشرفت دانش بشری، بهتر و بیشتر می‌توان به حقایق و شگفتی‌های قرآن پی‌برد و این مطلب واقعیتی انکارناپذیر است که از گذشته نیز مورد توجه بوده و منجر به تدوین تفاسیری متناسب با تحولات فکری و علمی شده است (معرفت، ۱۳۷۹ «الف»)، ج ۲، ص ۴۵۵). ایشان به مطلبی از دکتر عبد‌العزیز اسماعیل صاحب کتاب «الاسلام و الطب الحدیث» اشاره

نموده که دلالت بر فهم دقیق آیات در اثر پیشرفت علوم است: فهم دقیق بسیاری از آیات، بدون دستیابی به علوم جدید، ممکن نیست و علم، مفهوم برخی از آیات را روشن می‌کند و از چهره بسیاری از آیات پرده برمی‌دارد (همان، ص ۴۷۴).

۳-۲- اثبات و حیانی بودن قرآن

قرآن، معجزه جاویدان پیامبر خاتم (ص) است و یکی از ابعاد این اعجاز، جهان شمول بودن آن است. به همین دلیل خداوند متعال، ضمن توجه به اهداف تربیتی و هدایتی، گزاره‌های علمی حقیقی و شگفت‌انگیزی را در جای‌جای این کتاب غیر بشری قرار داده تا به مرور زمان و در اثر پیشرفتی که دانش بشری طی می‌کند، نمودهایی از اسرار شگفت‌انگیز این آیات آسمانی آشکار گردد. در واقع، بشر پس از سال‌ها تلاش در علم و دانش، به درک حقایق دست می‌یابد که قرآن، همان حقایق را به گونه‌ای متحیرکننده، در زمانی که کوچک‌ترین آگاهی و اطلاعاتی در این زمینه‌ها وجود نداشت، به لسان یک انسان درس ناخوانده و امّی، بیان نموده است تا به این وسیله دلیل قاطعی بر غیر بشری بودن این کتاب آسمانی باشد. استاد معرفت با اشاره به امّی بودن پیامبر اکرم (ص) معتقد است که یک فرد فاقد سواد و بدون هیچ سابقه‌ای در علم و دانش، نمی‌تواند چنین اطلاعات علمی عمیق و دقیقی داشته باشد، بنابراین، حقایق اعجاب‌انگیز علمی قرآن، بزرگ‌ترین دلیل بر وحیانی بودن آن است (معرفت، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۱۲۹).

برای نمونه تئوری‌ها و فرضیات فراوانی در رابطه با چگونگی پیدایش جهان وجود دارد. از سویی در برخی از آیات از «دخان» به عنوان ماده اولیه آفرینش یاد شده است مانند آیه ﴿ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَ هِيَ دُخَانٌ﴾؛ «آن‌گاه آهنگ آفرینش آسمان کرد، در حالی که به صورت دود بود» (فصلت: ۴۱ / ۱۱). استاد معرفت معتقد است که در این آیه، به یک واقعیت علمی اشاره شده و دانش بشر نیز به صحت آن گواهی می‌دهد و آن این که منشأ این جهان مادی در ابتدا به صورت یک توده متراکم گاز بوده است. بدین ترتیب واژه «دخان» دقیق‌ترین تعبیر از ماده اولیه تشکیل‌ساختار جهان است (معرفت، ۱۴۲۹، ج ۶، صص ۱۳۲-۱۴۰).

یافته‌های کیهان‌شناسی نیز ما را به این حقیقت راهنمایی می‌کند که پیدایش جهان، از فضایی پر از ماده بسیار گرم آغاز شده است که در آن مرحله «ماده - فضا - زمان» در گویی آتشین جمع شده بود و پس از انفجاری که در آن رخ داد، گازی با حرارت بالا تولید شد و روند آفرینش جهان مادی آغاز گشت (گاموف، ۱۳۴۸، ص ۲۰۳). این مسأله با نظریه مشهور «انفجار بزرگ» (Bing bang) تا حدود زیادی هماهنگی دارد، ولی از آن جایی که هنوز به طور قطعی به اثبات نرسیده است، نمی‌توان این فرضیه را به قرآن نسبت داد، ولی آن چه اکنون می‌توان گفت این است که، این فرضیه هماهنگی زیادی با ظاهر آیات قرآن در این زمینه دارد.

۳-۳- اثبات اعجاز علمی قرآن

اثبات اعجاز علمی قرآن، یکی از ثمرات اصلی این نوع از تفسیر به شمار می‌رود، به طوری که می‌توان گفت، اتمام حجت بر مردم عصر حاضر که اکثریت تسلطی به زبان عربی ندارند و قادر به درک اعجاز بلاغی قرآن نیستند، تا حد زیادی از طریق اعجاز علمی محقق می‌شود و نمود آن در تفسیر علمی آشکار است. هم-چنین بخش مهمی از تحقق جاودانگی خطاب قرآن برای همه اعصار از طریق اعجاز علمی صورت می‌گیرد که تبیین این بُعد از اعجاز قرآن به عهده تفسیر علمی است و مهم‌ترین رسالت آیات علمی قرآن، رخ نمودن جلوه‌ای از اعجاز قرآن است.

از نظر استاد معرفت، آیات مربوط به کوه‌ها از جمله آیات دربردارنده اعجاز علمی قرآن هستند. در قرآن از کوه‌ها با عنوان «رواسی» یاد شده که مانع از تکانه‌های زمین می‌شود (انبیا: ۲۱ / ۳۱). ایشان با توجه به ماده «رست السفینة» که به معنی لنگرانداختن کشتی است، وجه شبه در این تشبیه را در این می‌داند که کوه‌ها نیز همانند لنگر، زمین را از لرزه‌ها و تکان‌ها مصون نگه می‌دارند. استاد معرفت در علت تعبیر قرآن از کوه‌ها به «اوتاد: میخ‌ها» (نبا: ۷ / ۷۸) نیز بر این نظراند که امروزه در علوم طبیعی ثابت شده که زمین با حلقه‌هایی از رشته کوه‌ها محاصره شده و سلسله کوه‌های سخت و سنگی همچون یک کمر بند محکم و زنجیره‌ای، اطراف زمین را احاطه کرده که مانند ستون فقرات قاره‌ها عمل می‌کنند و این امر سبب حفظ ثبات زمین است (معرفت، ۱۴۲۹، ج ۶، صص ۱۵۱-۱۶۱).

توجه به مسأله اعجاز علمی قرآن، پیش‌فرضی اساسی در تفسیر علمی محسوب می‌شود؛ البته، در این زمینه ادعاهای افراطی (ر.ک: غزالی، ۱۳۵۶، ج ۱، صص ۲۹۶-۲۹۷ / زرکشی، ۱۴۱۰، ج ۲، صص ۲۹۰-۲۹۱ / سیوطی، ۱۹۶۷، ج ۴، صص ۲-۲۸) و نیز استفاده‌های غلط و مخالف شده است (ر.ک: طنطاوی، ۱۴۱۲، ج ۳، ص ۱۹ و ج ۵، ص ۵۶)؛ ولی اصل قضیه صحیح است، هرچند موارد آن کم باشد. فرهنگ علمی آن زمان به مواردی هم‌چون نیروی جاذبه (رعد: ۲ / لقمان: ۱۰)، مسأله حرکت خورشید و جریان آن (یس: ۳۶ / ۳۸)، حرمت شراب (محمد: ۴۷ / ۱۵)، زوجیت گیاهان (یس: ۳۶ / ۳۶)، مراحل خلقت انسان (حج: ۴۸ / ۱۵)، مسأله لقاح و آبستن شدن گیاهان و ابرها (حجر: ۲۲ / ۱۵)، و ... نرسیده بود و الآن دانشمندان به آن رسیده‌اند و این دلیلی بر اعجاز علمی قرآن است.

قابل به ذکر است که از دیدگاه استاد معرفت، اعجاز علمی قرآن، اشاراتی گذراست که به برخی از اسرار طبیعت نظر دارد و به گونه‌ای تراوشی از لابه‌لای تعابیر قرآنی مشهود می‌گردد که به مرور زمان و پیشرفت دانش و قطعیت یافتن برخی از نظریه‌های علمی، پرده از این اشارت‌ها برداشته می‌شود و دانشمندان خصوصاً با پی- بردن به این حقایق، قرآن را از دیدگاه اعجاز علمی آن مورد ستایش و پذیرش قرار می‌دهند (معرفت، ۱۳۸۱، ص ۳۱۵).

۳-۴- تقویت ایمان

آیات متعددی از قرآن کریم، انسان را به تدبیر و تفکر در آفاق و انفس فرا می‌خواند و توجه می‌دهد که چنانچه به دیده بصیرت در پدیده‌های هستی بنگرید، نظام هماهنگ و منسجم حاکم بر پدیده‌های طبیعت، از هدفمند بودن آفرینش خبر می‌دهد و از خالق هستی که با علم و قدرت بی‌کران خود، به تدبیر عالم پرداخته است، سخن خواهد گفت. در واقع، خداوند تعالی با اشاره به شگفتی‌ها و رموز اعجاب‌آمیز خلقت، تحقق کامل هدایت را به تدبیر و شناخت دقیق این آیات و پدیده‌های آن‌ها دانسته است. به این ترتیب، تفسیر علمی خود گامی در جهت معرفت حق تعالی و شناخت واقع‌بینانه آثار رحمت و قدرت خداوند محسوب می‌شود و نقش مؤثری در تقویت ایمان و هدایت بشر دارد.

به عنوان نمونه استاد معرفت در تفسیر آیه ﴿وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا مَحْفُوظًا وَ هُمْ عَنْ آيَاتِهَا مُعْرِضُونَ﴾؛ «و آسمان را سقف محفوظی قرار دادیم ولی آن‌ها از آیات آن روی‌گردانند» (انبیاء: ۲۱/۳۲) با اشاره به این‌که تحقیقات دانشمندان ثابت کرده که لایه هوایی ضخیمی پیرامون زمین را پوشش داده به بیان این نکته علمی می‌پردازد که این پوشش هوایی همانند یک سپر محافظتی، زمین را از آسیب‌های فضایی و سنگ‌های آسمانی به خوبی در امان نگه می‌دارد. علاوه بر این، لایه ازن نیز کره زمین را از پرتوهای مضر کهکشانی و اشعه فرابنفش خورشید مصون نگه می‌دارد. همه این امور جنبه‌هایی از آثار رحمت الهی به شمار می‌آید، چراکه اگر چنین نبود امکان ادامه حیات در سیاره زمین فراهم نمی‌شد (معرفت، ۱۴۲۹، ج ۶، صص ۱۲۰-۱۲۲).

در واقع، آیات علمی برای آموزش علم نازل نشده است، بلکه زمینه‌ای برای تفکر و تدبیر انسان در نظام هماهنگ طبیعت است تا بدین‌وسیله با یکتا پروردگار هستی که با علم و قدرت بی‌کران خویش منشأ پیدایش جهان هستی شده است، آشنا گردد. استاد معرفت در این زمینه معتقد است، نیازهای پیچیده جوامع بشری، برای دستیابی به زندگی سعادت‌مندان، این انگیزه را در انسان‌ها ایجاد نموده که به آموزه‌های شریعت و رهنمودهای وحیانی تمایل نشان دهند و با نگاهی عمیق به قرآن نظر کنند و با استفاده از ابزارهای صحیح و مناسب، از جمله یافته‌ها و دستاوردهای علمی، در مورد آن کاوش نمایند (معرفت، ۱۳۷۹ «الف»، ج ۲، ص ۴۴۹).

۳-۵- ترویج اسلام در عصر کنونی

امروزه همگان پذیرفته‌اند که بعضی از آیات قرآن در جهت اثبات توحید، در بردارنده روابط طبیعی حاکم بر برخی پدیده‌های طبیعت است. وجود این‌گونه آیات، سبب شده است که گاهی حتی محققان غیر مسلمان با نگاهی علمی به سراغ این کتاب آسمانی بروند. گاهی نکات علمی قرآن موجب جذب غیر مسلمان‌ها به طرف قرآن و اسلام می‌شود، پس تلاش در این زمینه، یک نوع ترویج اسلام است. برخی از این افراد کتاب‌هایی هم در زمینه اشارات علمی قرآن نوشته‌اند؛ مثلاً دکتر «موریس بوکای» فرانسوی، در کتاب خود با عنوان «مقایسه‌ای میان تورات، انجیل، قرآن و علم» که چندین بار به فارسی و عربی ترجمه شده است، اعجاز علمی قرآن را با

تورات و انجیل و علوم روز مقایسه نموده و ایمان خود را به قرآن ابراز کرده است. وی در این کتاب معترف است که تورات و انجیل در موارد بسیاری با یافته‌های علوم تجربی در تعارض هستند، در صورتی که در قرآن، نه تنها آیه‌ای در تعارض با علم یافت نمی‌شود، بلکه قرآن در این زمینه حقایق اعجاز‌آمیز بی‌شماری را بیان نموده است که به حق قابل تقدیر و غیرقابل انکار است (دبیر، ۱۳۶۵، ص ۵۷).

مسلمانان نیز می‌توانند با بیان اعجاز علمی قرآن، حقایق و برتری آن را بر کتاب تورات و انجیل به اثبات برسانند و با استفاده از بُعد علمی قرآن، برای جذب دیگران به طرف اسلام و اثبات حقایق قرآن و اسلام استفاده کنند. البته، بسیاری از تفاسیر رایج و موجود - چه شیعی و چه سنی - از روش علمی استفاده نموده‌اند؛ مثل تفسیر المیزان (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۶، ص ۱۳) و تفسیر نمونه (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۱۳۸).

استاد معرفت قرآن را پاسخگویی نیاز روز بشریت دانسته است (معرفت، ۱۳۷۹ «الف»، ج ۲، ص ۴۵۱) و در تأیید این مطلب به روایتی از امام صادق (ع) استناد می‌کند که آن حضرت فرمود: «خداوند قرآن را برای زمانی محدود و مردمی خاص نازل نکرده؛ از این رو، در هر زمان تازه و برای هر گروهی تا روز قیامت طراوت بخش است» (صدوق، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۸۷). هم‌چنین روایت دیگری که فرمود: «زیرا قرآن، برای دوره‌های بعد حجت و بیان است؛ همان‌گونه که برای دوره‌های پیشین بوده است؛ از این رو، همه مردم، آن را تازه و باطراوت تلقی می‌کنند و نیز هر کس در دل خود، به آن بازنگرد و در آن بیندیشد، هر بار دانشی فروزان‌تر از آن به دست می‌آورد و این ویژگی‌ها در شعر و دیگر سخنان نیست» (ابن عطیه، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۳۶).

بنابراین، در دیدگاه استاد معرفت، این مطلب حقیقتی آشکار است که قرآن همیشه پاسخ‌گوی نیازهای روز بشر است و در مقام پاسخگویی این کتاب، وجود گزاره‌های علمی‌ای در قرآن اثبات می‌گردد که مدت‌ها پیش از کشف آن‌ها توسط علوم تجربی، قرآن آن‌ها را بیان کرده است، همین امر سبب تقویت ایمان مسلمانان می‌شود، هم‌چنین با اثبات صدق گفته قرآن، تمایل سایر انسان‌ها، به ویژه قشر جوان نسبت به آن بیشتر می‌گردد؛ علاوه بر آن مخالفان و منتقدان قرآن نیز در مقابل آن سر تسلیم فرود آورده و به عظمت این کتاب آسمانی و الهی اعتراف می‌کنند.

به عنوان مثال، تاریخ جنین‌شناسی در کیفیت آفرینش انسان، شاهد سردرگمی آشکاری است، در حالی که قرآن کریم در قرن هفتم میلادی که هنوز خبری از تجهیزات و ابزارهای پیشرفته کنونی نبود، اظهار می‌دارد که انسان به صورت ناگهانی و اتفاقی به وجود نیامده است، بلکه مراحل گوناگونی را بر اساس طراحی شگفت‌انگیز پشت سر می‌گذارد (ر.ک: حج: ۲۲ / ۵-۶). از همین روی موضوع دوم بخش اعجاز علمی در جلد ششم «التمهید» مبحث چگونگی شکل‌گیری جنین انسان است که استاد معرفت با محور قرار دادن این آیات، به بررسی و تفسیر آن پرداخته است (معرفت، ۱۴۲۹، ج ۶، ص ۶۲).

۳-۶- ترغیب مسلمانان به علم‌آموزی

آیات علمی زمینه‌ای برای تشویق و ترغیب مسلمانان به قدم نهادن در مسیر کشف قوانین و سنت‌های الهی در نظام طبیعت است تا از این طریق، مشکلات فردی و اجتماعی خویش را برطرف نمایند. مسلمانان، امروزه بیش از گذشته و بیش از هر دوره دیگری به رجوع دوباره به قرآن و بالاخص، به آیات علمی و گزاره‌های قرآن نیازمند هستند.

استاد معرفت نیز معتقد است که محدودسازی ادراک و فهم قرآن به آن چه که صرف مخاطبان عصر نزول قرآن ادراک می‌نموده‌اند، علاوه بر نشانیدن گرد کهنگی بر چهره قرآن، نقض تفسیر علمی را در پی خواهد داشت در صورتی که فهم انسان همواره متناسب با شرایط روز و به موازات تغییر و تحول علوم بشری، با گذشت زمان متحول شده و تکامل پیدا کرده است (معرفت، ۱۳۷۹ «الف»، ج ۲، صص ۴۴۹-۴۵۲). پرداختن قرآن در بخشی از آیاتش به علوم تجربی و طبیعی می‌تواند بهترین مشوق و انگیزه برای مسلمانان باشد تا مسیر پژوهش‌های علمی را پی گرفته و به پیشرفت معرفتی و علمی دست یابند و بزرگ‌ترین چالش دنیای اسلام را که همانا عقب‌ماندگی در عرصه علوم است، درمان کنند؛ چنان‌که این عامل نقش خود را در عصر اولیه و طلایی اسلام که مسلمانان هم از نظر فهم و هم در عمل به قرآن نزدیک‌تر بودند به درستی ایفا کرد.

آیاتی در قرآن وجود دارند که می‌توانند به عنوان یک نظریه قرآنی در حوزه علم محسوب شوند و جای کار و پژوهش بیشتر در زمینه تحقیقات علمی را در پیشروی مخاطبان قرآن قرار می‌دهد. یک نمونه از آن آیاتی است که از زنده شدن حیات به وسیله آب خبر می‌دهد. اگرچه عموم مفسران متقدم زنده شدن حیات توسط آب در آیه ﴿وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ﴾ (انبیاء: ۲۱/۳۰) را حمل بر کنایه و مجاز کرده‌اند (ر.ک: طوسی، ۱۴۱۳، ج ۶، ص ۳۹۹)؛ اما استاد معرفت با تکیه بر علوم روز، ضمن اشاره به روایاتی که در تأیید آغاز آفرینش از آب می‌باشد (ر.ک: مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۵۴، ص ۲۰۸، ح ۱۷۰/سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۳۱۷)، معتقد است طبق آیه ﴿وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ﴾ (هود: ۷/۱۱)، خداوند متعال قبل از آفرینش جهان هستی، ابتدا آب را آفریده و سپس، سایر مخلوقات را از آب آفریده است. ایشان ذیل این آیات نظریه داروین را با استفاده از نظریات دانشمندان علوم تجربی به نقد می‌کشد. اما در نهایت به این امر توجه می‌دهد که چگونگی و نحوه پیدایش حیات از آب از جمله حقایق نامعلومی است که هنوز در اکتشافات علمی در هاله‌ای از ابهام قرار دارد (معرفت، ۱۴۲۹، ج ۶، صص ۳۱-۶۱).

۳-۷- حفظ استقلال جوامع مسلمان

پیشرفت و استقلال در عرصه‌های مختلف برای همه کشورها مخصوصاً مسلمانان، حائز اهمیت است. یکی از دستورات صریح قرآن عدم تسلط کافران بر مسلمانان است (نساء: ۴/۱۴۴؛ آل عمران: ۳/۲۸) و تسلط علمی و تکنولوژیکی از موارد مهم این تسلط می‌باشد که باید با کسب علم و صنعت از آن جلوگیری کرد. از همین رو، تفسیر علمی با تکیه بر همین فرامین الهی و با ایجاد ارتباطات میان رشته‌ای، می‌تواند رشد علمی و

صنعتی را در حد خود در پی داشته باشد؛ چراکه در عصر حاضر که تمام زندگی بشر با علم آمیخته شده و کلید موفقیت در همه کارها علم است. لذا بر تمامی دانش‌پژوهان مسلمان فرض است که در کسب آخرین و کامل‌ترین اطلاعات علمی و فنی بکوشند، وگرنه خواه ناخواه جوامع اسلامی تحت نفوذ ابرقدرت‌ها و کفار باقی خواهد ماند. آیت الله معرفت نیز در این زمینه معتقد است اهمیت علوم طبیعی از دیدگاه اسلام بر دو دلیل عمده متکی است: نقشی که این علوم در شناخت خداوند ایفا می‌کند و نقشی که در استقلال و اعتلای امت اسلامی دارد. استاد تحت عنوان «قرآن و طبیعت» به کتب سودمند و قوی و بنیادی که در زمینه رابطه قرآن و علوم نوشته شده، نظیر کتاب «قرآن و علوم طبیعت» نوشته مهدی گلشنی، اشاره نموده است (معرفت، ۱۳۷۹ الف، ج ۲، ص ۴۷۳).

۳-۸- جهت‌دهی به علوم

بعضی از گزاره‌های علمی قرآن به اموری اشاره دارد که هنوز علم موفق به دسترسی آن‌ها نشده است. هرچند این امور از لحاظ علم بشر ثابت شده نیست و در حال حاضر شواهد تجربی بر اثبات آن‌ها در دسترس نداریم، اما در عین حال، دلیلی نیز بر نفی آن‌ها وجود ندارد و ممکن است مانند برخی از پیشگویی‌های علمی قرآن که امروزه قطعیت علمی پیدا کرده است (مثل نیروی جاذبه طبق آیه ۲ سوره رعد و ۱۰ سوره لقمان)، این موارد نیز در آینده به اثبات برسد.

برای نمونه می‌توان به نظریه وجود موجودات زنده در فضا اشاره کرد که به عنوان یک فرضیه از آیه ۲۹ سوره شوری ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا مِنْ دَابَّةٍ﴾ قابل طرح است (رضایی، ۱۳۷۵، ص ۴۲۱). از دیگر مواردی که می‌توان آن را در شمار جهت‌دهی قرآن به علوم بشری به شمار آورد، بحث نظریه‌پردازی‌های قرآن در زمینه علوم انسانی است، از جمله مبانی و اصول علم مدیریت در قرآن، مبانی اقتصادی مطرح در قرآن، مبانی و اصول علم سیاست در قرآن و مبانی تربیتی مطرح در قرآن و ... که اگر این موارد به خوبی و روشنی مورد تحقیق و دقت نظر قرار گیرد، قادر خواهد بود تا انقلابی عظیم در علوم انسانی جهان به وجود آورد. با طرح این تئوری‌ها در مجامع علمی می‌توان در جست‌وجوی شواهد تجربی آنها برآمد. بنابراین، می‌توان یکی از امتیازهای برداشت‌های علمی از آیات قرآنی را جهت‌دهی به علوم و ایجاد مبانی نوین برای علوم بشری دانست.

بحث از هفت آسمان ﴿سَبْعَ سَمَاوَاتٍ﴾ (بقره: ۲۹ / ۲) که در قرآن مطرح شده است، می‌تواند به عنوان نظریه علمی مورد بررسی قرار گیرد. اگرچه برخی مفسران آسمان‌های هفت‌گانه را همان سیارات سبع یعنی عطارد، زهره، مریخ، مشتری، زحل، ماه و خورشید می‌دانند (فخر رازی، ۱۴۳۰، ج ۱، ص ۱۵۶) و بعضی نیز قائل‌اند، عدد هفت در این جا عدد کثرت است (طنطاوی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۴۶)، اما برخی از اندیشمندان با توجه به بعضی از اکتشافات جدید درباره کهکشان‌ها، آن را از معجزات علمی قرآن برشمرده‌اند (پاک‌نژاد، ۱۳۴۹، ج ۱، ص ۱۱۱). استاد معرفت نیز در تفسیر این آیه و آیات مشابه (چون ملک: ۳ / ۶۷)، بعد از ذکر

روایات فراوان وجود طبقات هفت‌گانه برای آسمان را می‌پذیرد و آسمان دنیا را آسمان اول دانسته که شش آسمان دیگر در ورای آن وجود دارد (معرفت، ۱۳۸۷، ج ۲، صص ۳۱۲-۳۱۳). ایشان معتقد است که عقل نمی‌تواند هر چیزی را به صرف اینکه علم به آن دست نیافته است انکار کند، چرا که علم در مراحل آغازین تکامل خود است و آن چه که علم بشر هنوز به آن نرسیده، بسیار بیشتر از آن چیزهایی است که علم آن را کشف نموده است (همان، ص ۳۱۳).

۴- آسیب‌شناسی تفسیر علمی

واژه آسیب در لغت به معنای نقص و عیب، آفت، زیان و ضرر به کار رفته است (معین، ۱۳۸۲، ص ۴۴). آسیب‌شناسی (پاتولوژی: pathologie) از ریشه یونانی (آسیب، رنج، درد، وقفه pathos) و (علم logos) گرفته و ترکیب شده است. علم آسیب‌شناسی به‌طور عموم به شناخت علل، نشانه‌ها و علائم آسیب‌پذیر می‌پردازد؛ چراکه پیشبرد هر جریان علمی، در گرو شناخت مبانی و روش‌ها و کارکردهای آن جریان است و در صورت عدم شناخت، در مسیر جریان علمی وقفه‌ها و آسیب‌هایی رخ می‌دهد. پس جلوگیری از وقوع آسیب‌ها، مستلزم این‌گونه شناخت‌هاست (آراسته‌خو، ۱۳۸۱، صص ۶۶-۶۹).

در خصوص تفسیر علمی قرآن نیز که نوعی تلاش فکری در جهت تبیین آیات الهی است، اجرای شرط پیشبردی، یعنی توجه به مبانی، روش و شناسایی آسیب‌های موجود بر این اساس امری ضروری است. تفسیر علمی به سه قسم تقسیم می‌شود که دو قسم آن یعنی، تطبیق قرآن با علوم تجربی و استخراج علوم از قرآن، پیامدها و آفاتی در پی دارد، اما قسم سوم تفسیر علمی یعنی استخدام علوم در فهم قرآن از این عوارض مبرا است، این آفات عبارت‌اند از:

۴-۱- غفلت از هدایت بخشی قرآن

بزرگ‌ترین هدف و آرمان قرآن کریم هدایت انسان به سوی خداست. یعنی اصل، قرب بشر به ساحت مقدس الهی است که باید مد نظر مفسران باشد. مفسر باید هم به ویژگی‌ها و محدودیت‌های علوم تجربی توجه داشته باشد و هم شأن قرآن کریم را بداند. قرآن کتاب فیزیک، شیمی و یا کیهان‌شناسی نیست؛ قرآن کتاب هدایت و انسان‌سازی است و در آیات مربوط به جهان و کیهان در هیچ زمینه‌ای، هیچ‌گاه به بحث‌های تفصیلی در مورد موجودات پرداخته است، بلکه به همان اندازه‌هایی که هدف قرآن در هدایت مردم تأمین می‌شود، بسنده کرده است و حتی در مواردی که از واقعیات علمی خبر می‌دهد، می‌خواهد توجه انسان را به آفریدگار عالم جلب کند.

بنابراین، پرداختن به مسائل خیلی جزئی و غیر ضروری علمی و اعتماد بیش از حد به تئوری‌ها و فرضیه‌های علمی، باعث در حاشیه قرارگرفتن هدف اصلی قرآن، یعنی هدایت مردم به سوی خدا می‌گردد و خود حجابی در راه بهره‌مندی از هدایت قرآن خواهد بود (نقی‌پورفر، ۱۳۹۳، ص ۲۹۵).

استاد معرفت ضمن نقد تفسیر طنطاوی همین نکته را یادآور شده و روش تفسیر وی را انحراف در تفسیر معرفی نموده و معتقد است که چنین روشی، در حقیقت دورساختن قرآن کریم از مقصد اصلی خویش یعنی هدایت به سوی خداست و شاید در موارد بسیاری به منزلت و شأن آن آسیب می‌زند (معرفت، ۱۳۷۹ «الف»، ج ۲، ص ۴۷۹)، زیرا اسلام یک سلسله حقایق، احکام و معارف قطعی دارد که با پیشرفت علم و گذشت زمان تغییر نمی‌کند، اعم از اینکه علم به فلسفه و علت آن پی ببرد یا نبرد. به عنوان نمونه گوشت خوک در اسلام و قرآن حرام شمرده شده است، حال اگر علم روز ده‌ها فایده و مزیت برای آن بشمرد و هیچ ضرر و فساد را برای خوردن آن قائل نباشد - هرچند که در دانش جدید مضرات خوردن گوشت خوک به اثبات رسیده است - باز هم حرام خواهد بود؛ یا حیوانی که بدون شرایط ذبح شده (مثلاً پشت به قبله یا بدون بردن نام خدا) از نظر علمی با حیوانی که با شرایط شرعی ذبح نشده یکی است، اما از نظر آموزه‌های قرآنی، اولی حرام و دومی حلال است. بنابراین، در تفسیر علمی، اصل بودن آموزه‌های قرآنی معیاری اساسی محسوب می‌شود و باید توجه داشت که در این نوع از تفسیر قرآن، امور تعبیدی و ثواب‌های شرعی و سایر آموزه‌های قرآنی مورد خدشه واقع نشود و مطلبی بر خلاف نص قرآن بیان نگردد (همان، ص ۴۵۶).

۴-۲- تفسیر قرآن به وسیله یافته‌های غیر قطعی علوم

کسانی که به تفسیر علمی می‌پردازند، با اطلاعات و آگاهی‌های دانش عصر خویش به سراغ قرآن می‌آیند و بدیهی است که تفسیرشان نیز متناسب با فهم و دانش عصر خودشان باشد. با گذر زمان و کشف داده‌های جدید علمی، نظریات علمی پیشین در معرض بطلان قرار گرفته و در نتیجه، تفسیر آن‌ها نیز از درجه اعتبار ساقط می‌گردد. استاد معرفت این آسیب را پیش‌بینی نموده و بر این مطلب تأکید دارد و هشدار می‌دهد که به کارگیری ابزار علمی برای فهم معانی قرآن کاری بس دشوار و ظریف است، زیرا دست‌آورد‌های علمی حالت ثبات ندارند، در حالی که مسایل قرآنی حقایقی ثابت‌اند و هرگز نباید چیزی را که حالت ثبات ندارد، با حقیقتی ثابت مطابقت داد. ایشان معتقد است برای جلوگیری از این آسیب لازم است توجه داشت، آیاتی را که در حوزه علوم تجربی سخن گفته‌اند، زمانی می‌توان مورد تفسیر قرار داد که علم در آن زمینه به قطعیت رسیده باشد؛ چراکه اگر داده‌های علمی به شکل فرضیات احتمالی باشد؛ به این معنا که هنوز از سوی جوامع علمی مورد قبول قطعی قرار نگرفته باشد، به هیچ‌وجه نمی‌توان قرآن را با آن‌ها تفسیر نمود. در این صورت دقیقاً همان مشکلاتی را در پی خواهد داشت که مخالفان تفسیر علمی مطرح می‌کنند (معرفت، ۱۴۲۹، ج ۶، صص ۱۳-۳۴). به عنوان مثال، در مبحث «هفت آسمان» ایشان تلاش‌های تکلف‌آمیز برخی مفسران از جمله طنطاوی، شهرستانی و ... را برای تطبیق این مسأله با کشفیات علمی که بدون هیچ ضرورتی صورت گرفته است رد می‌کند؛ چراکه برخی از این مفسران معتقدند که منظور از طبقات هفت‌گانه آسمان همان سیاراتی است که امروزه کشف و شناسایی شده‌اند، ولی دلیل علمی قطعی مبنی بر این مسأله وجود ندارد (معرفت، ۱۳۸۷، ج ۲، صص ۳۱۳-۳۱۶).

هم‌چنین ایشان تأکید دارد در تفسیر علمی با علوم تجربی قطعی نیز، نهایت دقت صورت پذیرد و حتی اگر داده‌های دانش تجربی قطعی و یقینی بود نیز، با این که طبق ضابطه مجاز هستیم قرآن را بر طبق آن تفسیر نماییم؛ اما بهتر است که به منظور رعایت جوانب احتیاط، تفسیر مورد نظر در قالب یک نظر احتمالی ارائه شود؛ یعنی گفته شود، احتمالاً آیه مورد نظر به این نکته علمی اشاره دارد و حتی الامکان سعی شود که به طور قطعی مطلب علمی به قرآن نسبت داده نشود. در این صورت اشکالی بر این نوع تفسیر وارد نخواهد شد (معرفت، ۱۴۲۹، ج ۶، ص ۱۶).

۴-۳- نداشتن تخصص کافی

استاد معرفت ضمن اشاره به این که تفسیر قرآن دانشی است که نیازمند تخصص و شرایط ویژه مفسر است، معتقد است که در تفسیر علمی علاوه بر شرایط عمومی که هر مفسری باید به آن‌ها مجهز باشد؛ شرایط ویژه‌ای نیز می‌طلبد؛ از جمله آگاهی مفسر از علم مورد بحث در آیه و آشنایی با دیدگاه‌های جدید آن علم و... به همین دلیل، ایشان ذیل بحث از تفسیر به رأی، برداشت‌های نادرست از آیات علمی را به دلیل نداشتن شرایط و تخصص کافی مفسر از جمله‌ی مهم‌ترین آسیب‌های تفسیر علمی برمی‌شمرد (معرفت، ۱۳۷۹، ص ۱۴۱).

یکی از مهم‌ترین آسیب‌ها در تفسیر علمی این است که مفسر بدون اطلاع از شیوه مطالعات بین‌رشته‌ای و ضوابط آن و بدون احتیاط در نسبت‌دادن مطالب علمی به قرآن، اقدام به تفسیر آیات علمی نماید؛ چراکه در حوزه تفسیر علمی این مسئله بیش‌تر مبتلا به است؛ چون متخصصان علوم مختلف - که تخصص در تفسیر قرآن نداشته‌اند - به صرف علاقه، وارد این حوزه شده و مشکلات بیش‌تری به وجود آورده‌اند. هم‌چنین ممکن است که برخی افراد با غرض‌ورزی و از طریق استفاده از آیات ناظر به دانش‌های مختلف، درصدد برآیند تا نظریه‌های خود را به اثبات برسانند؛ به طوری که حتی گاهی این نظریه‌ها، انحرافی و الحادی محسوب می‌گردد، اما متأسفانه بعضاً این امر را با سوء استفاده از تفسیر علمی قرآن به نتیجه می‌رسانند.

برای مثال، برخی از مفسران پیشین آیه ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُرْجِي سَحَابًا ثُمَّ يُؤَلِّفُ بَيْنَهُ ثُمَّ يَجْعَلُهُ رُكَامًا فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَالِهِ وَيُنَزِّلُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ بَرَدٍ فَيُصِيبُ بِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَصْرِفُهُ عَنْ مَنْ يَشَاءُ يَكَادُ سَنَا بَرْقِهِ يَذْهَبُ بِالْأَبْصَارِ﴾ (نور: ۴۳/۲۴) را بر معنای ظاهری حمل کرده‌اند و وجود کوه‌هایی از یخ و تگرگ را در آسمان متصور شده‌اند که برخی تعداد آن‌ها را به اندازه تعداد کوه‌های زمین دانسته‌اند (ر.ک: طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷، ص ۱۴۸/آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱۸، ص ۱۷۲/فخر رازی، ۱۴۳۰، ج ۲۴، ص ۱۴). علت برداشت‌های مذکور نداشتن تخصص کافی در علوم طبیعی بوده است، زیرا طبق اطلاعات علمی مشهور، تشکیل تگرگ در بالای ابرهای متراکم موجب جداشدن بارهای منفی الکتریکی می‌شود و هنگامی تگرگ بر ابرهای طبقات پایین‌تر می‌بارد که حرارت آنها بالای صفر باشد و این امر سبب ذوب‌شدن یا میعان آن‌ها می‌شود و در نتیجه، موجب جداشدن بارهای مثبت الکتریکی می‌گردد و هنگامی که هوا در عرصه‌های پایین نمی‌تواند بار منفی بالا را تخلیه کند، تخلیه بار الکتریکی به صورت برق جلوه می‌کند. تخلیه بار ناشی از حرارتی شدید و

ناگهانی است که برق آن را ایجاد می‌کند؛ به این صورت که هوا ناگهان کشش پیدا می‌کند و بر اثر این کشش ناگهانی، از هم جدا و موجب رعد می‌شود. صدای مهیب رعد، فرآیندی طبیعی است که بر اثر بازتاب مستمر صدای اصلی رعد در عرصه‌های پایین‌تر جو به وجود می‌آید بدین‌سان تناسب فراز اخیر آیه که می‌فرماید: «يَكَادُ سَنَا بَرْقِهِ يَذْهَبُ بِالْأَبْصَارِ» و همچنین سخن گفتن درباره ابرهای گرانبار با بقیه آن روشن می‌شود، زیرا برق ناشی از این ابرهای متراکم، سنگین و کوه‌پیکر است (ر. ک: معرفت، ۱۴۲۹، ج ۶، ص ۱۴۲).

۴-۴- علم زدگی

تطبیق نظریات مختلف علمی در حوزه‌های متعدد بر آیات قرآن و نشان دادن آیات مربوط به هرکدام از علوم مورد ادعا، چاره‌ای جز تأویل‌های ناروا و تحمیل تکلف‌آمیز نظرات علمی بر قرآن دربر نخواهد داشت. بنابراین، دست آورد علم‌زدگی در تفسیر، تفسیر به رأی خواهد بود.

برخی از مفسران در بهره‌گیری از دانش‌های نوین به ورطه افراط افتاده‌اند؛ مانند تفسیر طنطاوی که به دایرةالمعارفی از علوم جدید می‌ماند که خواننده در آن، به جای تفسیر با فیزیک، شیمی، پزشکی، نجوم و ... مواجه می‌شود. در واقع، در گونه افراطی تفسیر علمی، یافته‌های علمی، اصل فرض می‌شوند و آیات قرآن براساس آن تفسیر - و یا بهتر بگوییم - توجیه می‌شوند. در بین مفسران چند قرن اخیر افرادی مشاهده می‌شوند که با دید مادی و افراطی و کاملاً علم‌زده دست به تفسیر علمی زده‌اند. نمونه بارز تفسیر افراطی را می‌توان در «تفسیر القرآن و هو الهدی و الفرقان» از سیداحمد خان هندی مشاهده کرد. اشاره به چند نمونه از آرای تفسیری او، موضوع را روشن‌تر می‌کند. تطبیق جن بر میکروب، تطبیق معجزات انبیاء بر مسائل و پدیده‌های مادی مانند تفسیر شکافته شدن دریا در داستان حضرت موسی (ع) به جزر و مد دریا و... از جمله آرای تفسیری اوست (هندی، بی تا، ج ۲، ص ۶۰).

استاد معرفت با اشاره به اینکه تفسیر علمی، نوعی تفسیر عصری است که تحت تأثیر اکتشافات نوین علمی به وجود آمده و آیات علمی قرآن را در حیطه علوم تجربی و بشری مورد بررسی قرار می‌دهد؛ تأکید می‌کند که تفسیر علمی باید با رعایت جانب احتیاط و علوم اثبات شده و به دور از هرگونه علم‌زدگی باشد (معرفت، ۱۴۱۸، ج ۲، ص ۴۶۶).

برای جلوگیری از چنین آسیب‌زبان‌باری باید توجه کرد که رسالت اصلی آیات علمی، آموزش علوم مختلف نیست؛ بلکه توجه به جنبه اعجاز آن است و هیچ نیازی نیست که برای اثبات علمی بودن آیات قرآن، مجوز استخراج علوم بشری را از آن‌ها صادر نماییم و این کتاب آسمانی با عظمت را که برای انداز انسان‌ها نازل شده در حد یک کتاب محدود علمی تنزل دهیم، چراکه در این صورت از یک سو قرآن را از اهداف اصلی خود دور نموده‌ایم و از طرفی آن را در معرض اشتباهات انسانی وارد بر حوزه علوم مختلف قرار داده‌ایم.

استاد معرفت به بررسی کتاب «الاسلام و الطب الحديث» نوشته دکتر عبد العزیز اسماعیل پرداخته و معتقد است، وی در این زمینه دچار مبالغه گشته است؛ چراکه می‌گوید: «با این روند تفسیر علمی، می‌توان گفت در

آینده دانشمندان مادی‌گرا نزدیک‌ترین مردم به دین خواهند بود». این نویسنده در ذیل آیه ﴿وَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ﴾ (بقره: ۲/۲۲) می‌گوید: معنای آیه آن است که از نظر ارزش غذایی، انواع گوشت و ماهی و لبنیات، بهتر از سبزی‌ها و گندم و ذرت است. سپس به شرح عناصر اولیه مواد غذایی یاد شده می‌پردازد و نشان می‌دهد که بیشترین مواد غذایی در گوشت و لبنیات است و در پایان می‌افزاید: این، نتیجه‌ای است که قرآن، آن را به طور فشرده گفته است، ولی تا چند سال اخیر کسی به آن پی نبرده بود». استاد معرفت این نگاه به آیات را نوعی علم‌زدگی دانسته و می‌گوید: نمی‌توان باور کرد مراد خداوند این مطالب بوده باشد (معرفت، ۱۳۷۹ «الف»، ج ۲، ص ۴۷۷).

۴-۵- انتخاب مبانی، ضوابط و شیوه غلط

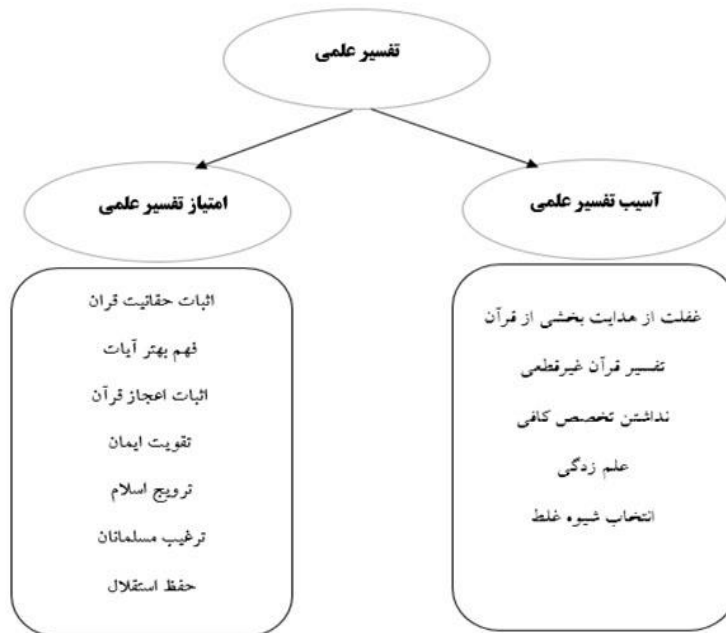
تفسیر علمی مانند سایر انواع تفاسیر، اگر به شکل صحیح و مطلوب مورد بهره‌برداری قرار گیرد، می‌تواند عامل هدایت و خدمت به مسلمانان باشد ولی اگر به شکل صحیح از آن استفاده نشود، موجب انحراف افکار و نادیده گرفتن اهداف هدایتی قرآن می‌شود. برای پرهیز از چنین لغزشی، مفسر باید اصول و مبانی تفسیر را رعایت کند. اصولی از جمله، پایبندی به ظاهر الفاظ، رعایت قواعد زبانی در فهم کلام که در نگارش هرگونه تفسیر قاعده‌مند، اعم از علمی و غیر علمی، لازم و ضروری است و رعایت آن‌ها می‌تواند این ضایعه را به حداقل برساند. در تفاسیر علمی نیز استفاده از شیوه‌های غلط تأثیر مستقیمی در ایجاد فهم نادرست از آیات علمی دارد. از جمله اینکه قرآن بیش از اینکه کتاب هدایت در نظر گرفته شود، به عنوان یک کتاب علوم طبیعی فرض گردد یا علوم تجربی اصل دانسته شده و قرآن به عنوان فرع تلقی شود. هم‌چنین عده‌ای از مفسران در تفسیر آیات علمی قرآن، از محدوده مجاز ظاهر آیات و الفاظ قرآن عبور می‌کنند؛ به این صورت که هریک از آیات علمی را که طبق برداشت سطحی‌شان با نظریه علمی تعارض دارد، به تأویل می‌برند تا از این طریق بتوانند آن نظریه را به قرآن منسوب نمایند. این کار نمونه بارز به‌کار بردن مبانی و ضوابط نادرست است که در نهایت منجر به تأویل غیر مجاز می‌گردد.

یکی از مبانی مهم تفسیری استاد معرفت این است که تفسیر علمی در پرده‌گشایی از شگفتی‌های آفرینش مؤثر بوده و می‌تواند در خدمت به رسالت قرآن (هدایت و تربیت انسان) نقش‌آفرینی کند. در عین حال، ایشان انتظار وجود تمام مطالب علوم در قرآن را انتظار بی‌مورد می‌داند و نیز اعجاز علمی قرآن را به عنوان یکی از ابعاد اعجاز قرآن برمی‌شمرد. از جمله ضوابط اختصاصی تفسیر علمی مورد قبول استاد معرفت این است که گزاره‌های علمی قرآن به وسیله یافته‌های قطعی علوم و با تأکید بر اصل بودن قرآن تفسیر گردد. علاوه بر این، ایشان به شدت نسبت به تحمیل فرضیه‌های علمی بر قرآن هشدار می‌دهد و معتقد است که ضرورت دارد که یافته‌های علمی در جهت خدمت به قرآن و کشف مراد خداوند به‌کار گرفته شود (معرفت، ۱۴۱۸، ج ۲، صص ۶۶۷-۶۶۸). چراکه اگر تفسیر علمی منجر به تطبیق و تحمیل نظریات علمی بر قرآن شود، نوعی تفسیر به رأی صورت گرفته که غیر قابل پذیرش است، اما اگر مفسر بدون پیش‌داوری و با کمک علوم قطعی که عقل

نیز مؤید آن‌هاست به بررسی آیات علمی پردازد؛ چنین تفسیری قابل پذیرش بوده و با هدف قرآن (هدایت بشر به سوی کمال) هم سازگار است.

به نظر می‌رسد که این آسیب‌ها با اندکی دقت و احتیاط به خوبی قابل پیشگیری خواهد بود، زیرا بیشتر آسیب‌ها به دو گونه «استخراج دانش‌های طبیعی از قرآن و تحمیل نظریات علوم بر قرآن» برمی‌گردد و اگر مفسّر قرآن با پرهیز از این دو روش، تنها از روش استخدام یافته‌های قطعی علوم تجربی در فهم مقصود آیات علمی قرآن استفاده کند، بخش عمده‌ای از مشکلات مذکور برطرف می‌گردد.

به‌طور کلی می‌توان گفت: در مقوله آسیب‌شناسی تفسیر علمی قرآن، بیش از همه مسأله تندروی مفسران و نتیجه‌گیری‌های غیر معقولانه، نمود و عینیت دارد. البته، سوء استفاده از آیات یا افراط و تفریط در تفسیر آن‌ها، تنها اختصاص به تفسیر علمی ندارد و این آسیب به صورت کم یا زیاد، در سایر تفاسیر نیز مشاهده می‌شود که می‌توان با رعایت جانب اعتدال و پایبند بودن به ضابطه‌های تفسیر صحیح، آسیب‌ها را برطرف یا کمتر کرد. هم‌چنین باید توجه نمود که اگر مفسر دچار خطا شود، دلیل خطاب‌بودن شیوه تفسیری نخواهد بود، بلکه تنها این مفسر است که دچار اشتباه و افراط شده است؛ اما تفسیر علمی، به صورت معتدل و با در نظر داشتن اهداف متعالی قرآنی بدون اشکال خواهد بود. بسیاری از نمونه‌هایی که در این نوشتار به عنوان تفسیر علمی ناصحیح از دیدگاه استاد معرفت ذکر گردید، متأثر از اخذ مبانی ناصحیح توسط آن مفسران بوده است، مانند برداشت خلاف ظاهر الفاظ به صرف اصل قرارداد علوم تجربی که در آثار طنطاوی و سیداحمد خان هندی ذکر گردید. با توجه به مباحث ارائه شده در این پژوهش مدل مفهومی تحقیق به شکل زیر می‌باشد.

شکل ۱: مدل مفهومی تحقیق (نگارنده)

۵- یافته‌های پژوهش

در این پژوهش هشت معیار به عنوان زیر معیارهای امتیازات و آثار تفسیر علمی از دیدگاه استاد معرفت و پنج معیار به عنوان زیر معیارهای آسیب‌شناسی این نوع تفسیر انتخاب گردیده است. ماتریس مقایسات زوجی ادغام شده از ۳۰ متخصص که پرسشنامه را پر کرده‌اند در زیر آمده است.

جدول ماتریس مقایسات زوجی معیارهای امتیازات تفسیر علمی از دیدگاه استاد معرفت

جهت دهم به علم	حفظ استقلال جوامع مسلمان	ترغیب به علم آموزی	ترویج اسلام در عصر کنونی	تقویت ایمان	اثبات اعجاز علمی	اثبات حقایق قرآن	فهم بهتر آیات علمی
۴/۶۱	۵/۷۲	۳/۰۶	۲/۰۸	۲/۴۱	۱/۰۷	۲/۸۴	*
۲/۷۹	۳/۰۹	۳/۶۹	۲/۸۷	۳/۵۶	۱/۴۲	*	*
۴/۵۷	۱/۸۹	۲/۶۹	۴/۳۷	۲/۲۲	*	*	*
۳/۵۹	۲/۹۲	۶/۷۱	۴/۸۴	*	*	*	*
۲/۹۱	۳/۶۲	۴/۵۱	*	*	*	*	*
۳/۰۷	۴/۲۹	*	*	*	*	*	*
۱/۶۷	*	*	*	*	*	*	*
*	*	*	*	*	*	*	*

پس از ساخت مدل در برنامه Expert Choice و ورود ماتریس‌های مقایسات زوجی، وزن معیارها و زیر معیارها به گونه‌ای که در زیر نشان داده شده است، بدست آمد. اولویت‌بندی متغیرهای پژوهش به کمک نرم افزار Expert Choice نشان داده شده است.

وزن شاخص معیارهای امتیازات و آثار تفسیر علمی از دیدگاه استاد معرفت

بنابراین، شاخص‌های اصلی به لحاظ ارجحیت (اهمیت) به قرار زیر می‌باشند:
اولویت بندی معیارهای امتیازات تفسیر علمی از دیدگاه استاد معرفت

ردیف	نام شاخص	ارزش وزنی	رتبه
۱	فهم بهتر آیات علمی	0/117	4
۲	اثبات حقانیت قرآن	0/11	5
۳	اثبات اعجاز علمی	0/143	3
4	تقویت ایمان	0/077	7
5	ترویج اسلام در عصر کنونی	0/109	6
6	ترغیب به علم آموزی	0/196	1
7	حفظ استقلال جوامع مسلمان	0/188	2
8	جهت دهی به علوم	0/06	8

با توجه به نتایج ارائه شده، مؤلفه ترغیب مسلمانان به علم‌آموزی با وزن ۰/۱۹۶ و حفظ استقلال جوامع مسلمان با وزن ۰/۱۸۸ دارای بیشترین اهمیت در امتیازات تفسیر علمی از دیدگاه استاد معرفت هستند.

جدول ماتریس مقایسات زوجی معیارهای آسیب‌شناسی

انتخاب مبانی، ضوابط و شیوه غلط	علم زدگی	نداشتن تخصص کافی	تفسیر به وسیله یافته‌های غیر قطعی علوم	غفلت از هدایت بخشی قرآن
۳/۰۹	۱/۲۸	۳/۲۷	۴/۷۳	*
۲/۸۶	۱/۰۷۱	۲/۵۶	*	*
۵/۰۹	۴/۵۶	*	*	*
۳/۸۱	*	*	*	*
*	*	*	*	*

پس از ساخت مدل در برنامه Expert Choice و ورود ماتریس‌های مقایسات زوجی، وزن معیارها به گونه‌ای که در زیر نشان داده شده است، بدست آمد. اولویت‌بندی متغیرهای پژوهش به کمک نرم افزار Expert Choice نشان داده شده است.

وزن شاخص‌های معیارهای آسیب‌شناسی از دیدگاه استاد معرفت

بنابراین، شاخص‌های اصلی به لحاظ ارجحیت (اهمیت) به قرار زیر می‌باشند:

جدول اولویت‌بندی معیارهای آسیب‌شناسی

ر	ارزش وزنی	نام شاخص	ر
۱	0/	غفلت از هدایت بخشی قرآن	۱
۲	0/	تفسیر قرآن به وسیله یافته‌های غیر قطعی	۲
۳	0/	نداشتن تخصص کافی	۳
۴	0/28	علم زدگی	۴
۵	0/	انتخاب مبانی، ضوابط و شیوه‌ی غلط	۵

با توجه به نتایج ارائه‌شده، مؤلفه علم‌زدگی با وزن ۰/۲۸ و نداشتن تخصص کافی با وزن ۰/۲۲۳ دارای بیشترین اهمیت در معیارهای آسیب‌شناسی هستند.

نتیجه‌گیری

در این تحقیق به بررسی امتیازات و آسیب‌شناسی تفسیر از دیدگاه استاد معرفت پرداخته شد. بعد از بررسی منابع و مطالعات کتابخانه‌ای، هشت معیار برای امتیازات تفسیر علمی استخراج گردید و برای آسیب‌شناسی تفسیر علمی ۵ عامل استخراج شد که با استفاده از نظر خبرگان و مدل AHP به وزن‌دهی پرداخته شد. نتایج تحلیل نشان داد با توجه به نتایج ارائه‌شده، مؤلفه ترغیب مسلمانان به علم‌آموزی با وزن ۰/۱۹۶ و حفظ استقلال جوامع مسلمان با وزن ۰/۱۸۸ دارای بیشترین اهمیت در امتیازات و آثار تفسیر علمی از دیدگاه استاد معرفت هستند و با توجه به نتایج ارائه‌شده، مؤلفه علم‌زدگی با وزن ۰/۲۸ و نداشتن تخصص کافی با وزن ۰/۲۲۳ دارای بیشترین اهمیت در معیارهای آسیب‌شناسی هستند. مبحث اضافی حذف گردید.

با توجه به نتایج به دست‌آمده، می‌توان پیشنهادهای زیر را ارائه کرد:

۱- تفسیر علمی مطلوب، تنها با همکاری گروهی، ضرورت محور و فعالانه متخصصان خداپاور علوم تجربی در شاخه‌های گوناگون با مفسران قرآن سامان می‌یابد وگرنه، تا زمانی که مفسران اغلب ناآشنا با علوم تجربی و دانشمندان علوم طبیعی بیگانه از معارف الهی، هریک جداگانه به تفسیر ظاهرا علمی قرآن بپردازند، این رویکرد تفسیری نه جنبه‌های اخروی را رونق خواهد داد و نه در جنبه‌های مادی و تمدنی کارساز می‌گردد.

۲- اگر منظور از علم در تفسیر علمی فقط محدود به علوم طبیعی باشد، حتی اگر به درستی و روشمند هم انجام گیرد، در تسریع حرکت تمدن اسلامی نقش چندانی نخواهد داشت، ولی اگر علم به معنای عام علوم باشد و هم علوم طبیعی و هم علوم انسانی متکی به تجربه و مشاهده مانند: جامعه‌شناسی، سیاست، اقتصاد و... را شامل شود، علاوه بر اثبات اعجاز علمی قرآن، هماهنگی علم و دین و ایجاد شور عالمانه در جوامع اسلامی، نوآوری‌های علمی صنعتی، سیاسی و اجتماعی نیز محقق خواهد شد.

۳- استاد معرفت در زمینه نظریه‌پردازی‌های علمی به وسیله قرآن جانب احتیاط را رعایت کرده و با سخت‌نگری در این باره سخن گفته‌اند. اما به نظر می‌رسد با توجه به سرعت پیشرفت دانش‌های بشری، پرداختن به این بُعد از گزاره‌های قرآنی امکان‌پذیر باشد. به‌ویژه نظریه‌پردازی‌های قرآنی در مورد علوم چون روان‌شناسی و جامعه‌شناسی که بسیار مورد نیاز جهان امروز است.

منابع و مأخذ

-قرآن کریم-

۱. آراسته‌خو، محمد؛ نقد و نگرش بر فرهنگ اصطلاحات اجتماعی - علمی؛ تهران: انتشارات چاپخش، ۱۳۸۱ ش.
۲. ابن عطیه اندلسی، عبدالحق بن غالب؛ المحرر الوجیز فی تفسیر الكتاب العزیز؛ بیروت: دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون، ۱۴۲۲ ق.
۳. آلوسی، محمود؛ روح المعانی؛ بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۵ ق.
۴. پاک‌نژاد، سید رضا؛ اولین دانشگاه و آخرین پیامبر؛ تهران: کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۴۹ ش.
۵. دبیر، ذبیح‌الله؛ مقایسه‌ای میان تورات، انجیل و قرآن و علم؛ بی‌جا: انتشارات فرهنگی و اسلامی، ۱۳۶۵ ش.
۶. رازی، ابوالفتح؛ تفسیر روض الجنان و روح الجنان؛ مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس، ۱۴۰۸ ق.
۷. رستمی، حیدرعلی؛ کلیاتی در تفسیر علمی قرآن؛ بی‌جا، بی‌تا، ۱۳۹۷ ش.
۸. رضائی اصفهانی، محمدعلی؛ درآمدی بر تفسیر علمی قرآن؛ تهران: اسوه، ۱۳۷۵ ش.
۹. زرکشی، محمد بن عبدالله؛ البرهان؛ بیروت، دارالمعرفة، ۱۴۱۰ ق.
۱۰. سیوطی، عبدالرحمان بن ابی بکر؛ الاتقان فی علوم القرآن؛ به کوشش محمد ابوالفضل ابراهیم، قاهره: ۱۹۶۷ م.
۱۱. _____؛ الدر المنثور؛ قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ ق.
۱۲. صدوق، محمد بن علی بن بابویه؛ عیون اخبار الرضا؛ به کوشش: مهدی لاجوردی، تهران: نشر جهان، ۱۳۷۸ ش.
۱۳. طباطبایی، محمدحسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ ج ۲، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰ ق.
۱۴. طبرسی، فضل بن حسن؛ مجمع البیان فی تفسیر القرآن؛ تهران: ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.
۱۵. طنطاوی بن جوهری؛ الجواهر فی التفسیر القرآن الکریم؛ بیروت: دار المعرفة، ۱۴۱۲ ق.
۱۶. طوسی، محمد بن حسن؛ التبیان فی تفسیر القرآن؛ قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۳ ق.
۱۷. غزالی، محمد؛ احیاء علوم دین؛ به کوشش: حافظ عراقی، عبدالرحیم حسین، بی‌جا: دارالکتب العربی، ۱۳۵۶ ش.
۱۸. فخررازی، محمد بن عمر؛ التفسیر الکبیر؛ تهران: مولى، ۱۴۳۰ ق.
۱۹. گاموف، ژرژ؛ سرگذشت زمین؛ ترجمه: محمود بهزاد، تهران: انتشارات نیل، ۱۳۴۸ ش.
۲۰. مجلسی، محمدباقر؛ بحار الانوار؛ به کوشش: سیدجواد علوی، تهران: دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۶۲ ق.
۲۱. معرفت، محمدهادی؛ التمهید فی علوم القرآن؛ قم: التمهید، ۱۴۲۹ ق.
۲۲. _____؛ التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب؛ مشهد: الجامعة الرضویة للعلوم الإسلامیة، ۱۴۱۸ ق.
۲۳. _____؛ آموزش علوم قرآنی؛ قم: مؤسسه انتشاراتی التمهید، ۱۳۸۱ ش.
۲۴. _____؛ التفسیر الاثری الجامع؛ قم: مؤسسه انتشاراتی التمهید، ۱۳۸۷ ش.
۲۵. _____؛ تفسیر و مفسران؛ قم: مؤسسه انتشاراتی التمهید، ۱۳۷۹ ش «الف».
۲۶. _____؛ «علم تفسیر»؛ میراث جاویدان، سال سوم، شماره اول، صفحات ۹-۱۱، ۱۳۷۳ ش.

۲۷. _____؛ «نقدی بر تفسیرهای روشنفکرانه از قرآن و حدیث»؛ اندیشه حوزه، شماره ۲۵، صفحات ۲۰-۲۲، ۱۳۷۹ ش. «ب».
۲۸. مکارم شیرازی، ناصر؛ تفسیر نمونه؛ تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ ش.
۲۹. معین، محمد؛ فرهنگ معین؛ تهران: زرین، ۱۳۸۲ ش.
۳۰. نقی پورفر، ولی الله؛ پژوهشی پیرامون تدبیر در قرآن؛ ج ۲، تهران: اسوه، ۱۳۹۳ ش.
۳۱. هندی، سیداحمد خان؛ تفسیر القرآن و هو الهدی و الفرقان؛ ترجمه: محمدتقی فخرداعی گیلانی، تهران: چاپخانه آفتاب، بی تا.

۳۲. *Oxford English Dictionary Online*, Oxford: Oxford University Press, 2015, Available at <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/science>